

тельного. Автореф. дисс. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Киев. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1990. – 18 с.; *Коструба П.П.* Фонетика, фонологія і морфологія (їх предмет і місце в науці про мову) // Методологічні питання мовознавства : Доп. на Респ. наук. конференції. – К., 1996. – С. 94-104, та ін.; ²*Тимошенко П.Д.* Взаємозв'язки між фонетичними і морфологічними явищами в українській мові // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С. 180-192; ³*Див.* : Історія української мови : Морфологія / *С.П.Бевзенко, А.П.Грищенко, Т.Б.Лукінова* та ін. – К., 1978. – 539 с.; ⁴*Див.* : Історія української мови: Фонетика / *М.А.Жовтобрюх, В.М.Русанівський, В.Г.Склярєнко*. – К., 1979. – 367 с.; ⁵*Жовтобрюх М.А.* Відмінкові форми в "Розмові" ХУІ ст. // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С.32-43; ⁶Там само. – С. 33-43; ⁷*Бернштейн С.Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков: Чередования. Именные основы. – М., 1974. – С.10-16; ⁸*Див.* : *Ахманова О.С.* Фонология, морфология, морфология. – М., 1966. – 108 с.; *Касевич В.Б.* Морфология. – Л., 1986. – 160 с.; *Толстая С.М.* Морфология в структуре славянских языков. – М., 1998. – 319 с. та ін.; ⁹Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979; ¹⁰Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. – К., 1969; ¹¹*Тимошенко П.Д.* Значч. роб. – С. 180-192; ¹²*Толстая С.М.* Значч. роб.; ¹³*Попова Т.В.* Морфологические типы субстантивных парадигм в современном украинском литературном языке // Славянская морфология. Субстантивное словоизменение. – М., 1987. – 264 с.

Л.В.Кузнецова, асп.

ПРО ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У лінгвістичній науці багато уваги приділяється вивченню природи односкладних речень як одного з типів простого речення. Їх специфіка стала об'єктом дослідження багатьох відомих лінгвістів: О.М.Пешковського (Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956), Л.А.Булаховського (Нариси з загального мовознавства. – К., 1955), О.О.Шахматова (Синтаксис русского языка. – Л., 1941) та ін. Односкладні речення отримали неоднозначну оцінку. Так, до цього часу не встановлено виразної межі між односкладними та неповними реченнями, існує декілька класифікацій односкладних речень. Висловлюються суперечливі думки щодо виділення та визначення головного члена односкладних речень. Порушується питання про виділення односкладних речень як окремого класу.

Проблема односкладності привертала увагу О.О.Потебні, О.С.Мельничука, С.П.Бевзенка та інших українських мовознавців. Специфіка підходу до вивчення природи цих речень зумовлювала-

ся тим, як дослідник інтерпретував поняття про речення. На існування речень, у яких можливий один головний член, мовознавці звернули увагу з самого початку зародження вчення про члени речення, але вперше як окремий тип їх виділив О.О.Шахматов у "Синтаксисі російської мови" (1941).

О.О.Потебня визначає речення як словесне вираження психологічного (а не логічного) судження, яке він розуміє як особливий рух психіки людини – акт аперцепції. Стверджуючи це, він розглядає односкладні речення, які відповідають вимогам будови мови, але дорівнюють не логічному судженню, а лише одному поняттю. Поняття безсуб'єктності (безособовості) О.О.Потебня вважає вторинним, похідним¹.

Л.А.Булаховський також говорить про те, що предметом синтаксису не є вивчення власне логічних результатів сполучення матеріальних (лексичних) значень. Лінгвіст визначає речення як смислове граматично оформлене сполучення, яке містить у собі присудок. Односкладні речення, у структурі яких відсутній присудок, потребують іншого терміна. "У своїй основі ці типи виражають той специфічний характер мислення, коли людина не стільки аналізує та зв'язує в деяке ціле окремі свої враження, скільки фіксує свої враження в їх частинах, не намагаючись установити між ними зв'язків залежності одного елемента від іншого, тобто не намагаючись здійснити те, що своєю суттю відповідає природі судження"².

Системний виклад теорії односкладного речення подав в академічному курсі "Сучасна українська мова. Синтаксис" (К., 1972). Тут односкладні речення визначаються як речення з одним головним членом, які для вияву повноти і своєрідного характеру свого змісту не потребують поповнення другим головним членом. Односкладним реченням, як і двоскладним, однаково притаманні основні, невідмінні і єдині ознаки загальної категорії речення: синтаксична і логічна членованість, співвіднесеність із дійсністю, здатність виражати відносно закінчену думку та ін³. У "Синтаксисі" зазначається, що у змістовому та стилістично-функціональному планах односкладні речення мають свою специфіку, яка виявляється і формально. Визначальна своєрідна якість односкладних речень полягає у граматичних та семантичних властивостях головного члена. Ним виступає будь-яка іменна форма в називному відмінку, синтаксично нерозкладна словосполука, будь-яка особова форма дієсло-

ва, інфінітив, безособово-предикативне слово або предикативний прислівник. В основі поділу речень на двоскладні й односкладні лежить спосіб вираження співвіднесеності їх змісту з дійсністю (предикативність). Якщо у двоскладних реченнях конкретна віднесеність змісту речення до дійсності виражається вербалізованим присудком, то в односкладних реченнях предикативність втілюється у єдиному вербалізованому головному члені. Він сам, без допомоги другорядних членів, також може формувати відносно закінчену думку-судження. Основний зміст цієї думки складається з вербалізованого предиката і чуттєво сприйманого невербалізованого суб'єкта (предмета думки і сприймання), що усвідомлюється неозначено, дуже загально або й зовсім не уявляється в ролі виконувача дії, а тільки у вигляді певного чуттєвого образу, який сформувався під впливом конкретних вражень від таких самих конкретних фактів у навколишній дійсності.

Односкладні речення є повними. Розмежування односкладних та неповних двоскладних речень ґрунтується на неможливості (складності) чи можливості чіткого відтворення лексичного значення головного члена. На основі цього односкладні речення поділяються на дієслівні (означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні) та іменні (номінативні).

І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська у "Синтаксисі сучасної української мови: Проблемні питання" (К., 1994) дотримуються інших поглядів. На їх думку, оскільки речення є складним комплексом, що має певну граматичну, семантичну й комунікативну будову, його можна поділяти за кожною такою будовою. При поділі за граматичною будовою варто брати до уваги граматичну модель речення, тобто його граматичний мінімум з головних членів. Граматичні моделі речень можуть бути двоелементарними чи одноелементарними, звідси випливає можливість поділу їх на двоядерні й одноядерні. З погляду семантичної будови прості речення поділяються на однокомпонентні, двокомпонентні і трикомпонентні. Цей поділ не завжди збігається з граматичним поділом на двоядерні й одноядерні речення⁴.

Частина простих одноядерних речень тільки з формально-граматичного погляду односкладна, а з семантичного – двокомпонентна, бо в них є суб'єкт і предикат. Лише незначна частина однояде-

рних речень справді односкладна, бо вони водночас і однодерні, і однокомпонентні, наприклад: *Світає. Безлюдно.* У зв'язку з цим автори "Синтаксису..." вважають, що необхідно змінити саме розуміння односкладних (однодерних) речень. Однодерними називаються такі похідні моделі речень та їх варіанти, які з формально-граматичного погляду характеризуються наявністю самодостатнього головного члена, а з семантичного – наявністю суб'єкта і предиката, самого предиката або нерозчленованого компонента⁵. У цьому визначенні враховано, що: 1) однодерні речення – це похідні моделі речень чи їх варіанти (пор.: *Мені не спиться – Я не сплю*); 2) ці моделі мають головний член, який з формально-граматичного погляду не можна визнати ні підметом, ні присудком; 3) семантичні компоненти цих моделей – суб'єкт (*Мені не спиться*), предикат (*Мені не спиться. У мене біда*) або нерозчленований компонент (*Вечір*).

У зв'язку з тим, що формально-граматичне визначення "головний член" не виявляє специфіки таких членів у різних типах речень, деякі мовознавці пропонують користуватися семантичним визначенням – суб'єкт, предикат, нерозчленований компонент. На їх думку, однодерні речення необхідно поділити на однодерно-двокомпонентні й однодерно-однокомпонентні. При цьому треба враховувати не тільки рівень похідних моделей, а й рівень реальних речень. На рівні похідних моделей розрізняються такі зразки однодерно-двокомпонентних речень, як дієслівні і прислівникові, якщо відповідний предикат супроводжується чи може супроводжуватися формою носія ознаки в родовому, давальному, орудному, знахідному відмінках чи інших формах, наприклад: *Батькові не спиться. Мені холодно.* Однодерно-однокомпонентні зразки на рівні похідних моделей можуть бути дієслівні і прислівникові: *Світає. Безлюдно.* На рівні реальних речень виділяються різноманітні варіанти підметово-присудкових моделей, що сретворилися на однодерні речення. Серед них значна група двокомпонентних інфінітивних варіантів модального типу з дієсловами, предикативними прислівниками чи в самостійному вигляді. Друга група – однокомпонентні варіанти іменного типу – *Вечір. Біда*, що можуть бути і двокомпонентними – *У мене біда*⁶.

І.Р.Вихованець, представник функціонального напрямку в мовознавстві, обґрунтовує іншу теорію. Односкладні елементарні прості

речення мають тільки один головний член, не диференційований на підмет і присудок. Вони бувають трьох видів: 1) інфінітивні: *Не мовчати!*; 2) власне-дієслівні і невластне-дієслівні одноособові речення: *Світало; Хай буде легко*; 3) номінативні: *Зима; Холоднеча*. Лінгвіст стверджує, що предикативний зв'язок в односкладних речення виявляється в усеченому (згорнутому) вигляді, на що вказують специфічне морфологічне оформлення ядерного компонента і послідовне вираження ним синтаксичного часу і синтаксичного способу. У своїх внутрішніх межах односкладні речення розрізняються насамперед за синтаксичною і морфологічною якістю головного члена. За синтаксичними характеристиками І.Р.Вихованець виділяє прості і складені головні члени односкладного речення. Прості головні члени односкладних речень відповідно до морфологічної сутності поділяються на дієслівні, іменникові і прислівникові. До другої морфологічної групи простого головного члена односкладних речень належать форми інфінітива. Складений головний член односкладних речень має три різновиди: дієслівний, іменниковий і прислівниковий⁷.

В українській історичній лінгвістиці опис односкладних речень у різні періоди історії мови представлено у дослідженнях О.С.Мельничука, О.П.Безпалька, І.І.Слинька, В.М.Пугач та ін. Діахронний метод передбачає зіставлення функціонування односкладних речень у різні синхронні зрізи мови, що дає можливість з'ясувати історію формування односкладних речень та їх співвідношення в системі мови протягом визначеного часового проміжку. Такий підхід до проблеми односкладності знайшов вияв у роботах, присвячених описові історії формування окремих типів речень та їх розвитку, або описові функціонування всіх односкладних речень у давньоруський та староукраїнський періоди.

О.С.Мельничук вважає, що односкладні речення, формальні особливості яких були навіть більш різноманітними, ніж у речень двоскладних, існували ще у праслов'янській мові. "Односкладні речення, – вважає він, – є спеціальною формальною категорією, яка з'явилась одночасно з категорією двоскладних речень в результаті розвитку і формальної диференціації первісних граматично не оформлених речень – як однослівних, так і утворених з двох чи кількох слів"⁸. Після встановлення в індоєвропейській мові флексії ос-

новною формальною ознакою поширеного односкладного речення стало формально-синтаксичне групування всіх його членів навколо одного синтаксичного центру, яким в односкладному реченні є його єдиний головний член. Успадковані праслов'янською мовою односкладні речення О.С.Мельничук поділяє на дієслівні, іменні (у тому числі прислівникові) і вигуківі. Особове значення дієслова в односкладному реченні набуває зовнішньо-синтаксичного характеру, долучаючись до двох інших зовнішньо синтаксичних значень, властивих у слов'янських мовах усім реченням – значення модальності і часу. Збереження односкладної структури О.С.Мельничук пояснює тим, що при безпосередньому звертанні зі спонукуванням до певної особи чи групи осіб як до суб'єкта жаданої дії чи стану спеціальне позначення суб'єкта у вигляді підмета речення виявляється, як правило, зайвим, тим більше, що відповідне суб'єктне значення знаходить своє вираження в особових закінченнях наказової форми, які розвинулися з розвитком особових форм інших способів дієслова. Він вказує на давнє існування речень означено-особових, неозначено-особових, узагальнено-особових, безособових (дієслівних та іменних), номінативних (екзистенціальних, називних). Окреме місце в системі різновидів односкладних речень відводиться так званим еквівалентам речень, утвореним з вигуків або часток (у тому числі й інших частин мови, уживаних у ролі вигуків чи часток), у яких передаються емоції або різні модальні аспекти думки, тимчасом як основний (предметний) зміст думки залишається невисловленим. О.С.Мельничук зауважує, що питома вага односкладних речень у сфері загальної структури простого речення слов'янських мов не тільки не зменшується, а, навпаки, виявляє виразну тенденцію до зростання за рахунок двоскладних речень¹⁰.

В академічному курсі "Історія української мови: Синтаксис" Г.А.Арполенко розглядає односкладні речення, характерні для давньоруської мови, які мали місце і в староукраїнській період. Однією з найхарактерніших рис давньоруського синтаксису було широке вживання означено-особових речень, а не двоскладних конструкцій. Своєрідність означено-особових речень полягає в тому, що через відсутність підмета-займенника в них більшою мірою, ніж у двоскладних реченнях, зосереджується увага на дієслові. Отже, на перший план висуваються дія або стан, а не особа. Як і в давньору-

ській мові, у староукраїнській можна констатувати вживання означено-особових речень. Якщо зміст речення співвідноситься не з конкретним співрозмовником, а з певною категорією осіб чи з будь-якою особою взагалі, то для нього характерне узагальнене значення. Матеріал староукраїнських пам'яток свідчить про те, що і в XVII ст. означено-особові речення належали до активно вживаних конструкцій, хоча усе більшої питомої ваги почали набувати синонімічні їм двоскладні речення, переважно зі стилістичною метою. О.М.Пешковський, Л.А.Булаховський вважали неповними речення без займенникового підмета *я, ми, ти, ви*. Термін "односкладні означено-особові речення" запропонував О.О.Шахматов.

До неозначено-особових належать речення, у яких суб'єкт дії – неозначена група осіб, присудок виражений третьою особою множини дієслова всіх часів. На відміну від неповних речень, ці конструкції не потребують конкретизації особи виконавця дії, оскільки їх головний смисловий центр зосереджено саме в присудку, і автора; до того ж читача цікавить саме дія. У деяких пам'ятках, зокрема конфесійних, неозначено-особові речення належать до важливих показників синтаксичної організації тексту. Ступінь уживаності цих речень безперечно залежить від ступеня відображення в пам'ятках живої розмовної мови. У староукраїнських текстах неозначено-особові речення функціонують, як правило, у ролі оповідних структур, передаючи повідомлення про факти, дії, явища, тощо. Ці конструкції легко виступають самостійними простими реченнями і складовими частинами будь-якого складного речення.

Семантико-синтаксична специфіка безособових речень полягає в тому, що вони становлять конструкції, позбавлені граматичного підмета у формі називного відмінка. Головний член речення, типовою формою вираження якого виступає дієслово в третій особі однини, не містить у собі вказівки на відповідний суб'єкт дії або стану. У давньоруській мові вже існували основні структурні типи безособових речень, властивих сучасній українській мові. Починаючи з XVI ст., у пам'ятках староукраїнської мови спостерігається розширення фіксації дієслівної лексики на позначення явищ, дій або процесів, наприклад: *Місяця лютого згриміло з блисканням великим. (*Лікарства описаньеіе – лікарський poradnik XVII ст. – Рукопис ЦНБУ – Шифр Вх. № 74. – Арк.128). Пам'ятки*

староукраїнської мови засвідчують безособові речення з головним членом, вираженим дієсловами на -ся, при яких виступає додаток у формі давального відмінка, співвідносний у семантичній структурі речення з суб'єктом – носієм певної дії або стану. У пам'ятках староукраїнської мови XIV-XVI ст. досить широко вживаються безособові речення з формою родового відмінка неозначеності міри: *и инши(х) бошар много было при то(м)* (Грамоти XIV ст. / Упоряд. М.М.Пешак. – К., 1974., с.14). Були успадковані також однокладні речення з заперечними дієсловами буття: *В житнику там въ замку господарскомъ нѣтъ бочекъ* (1552 р. – Архив Юго-Западной России, т. 7, ч. 1, с. 80). Староукраїнська мова успадкувала безособові речення з формами дієслова бути та обставинними членами. Пам'ятки почали широко фіксувати безособові речення дієслівного типу на позначення явищ природи загалом пізно – з XVI – XVII ст. Уживаються й безособові речення на означення своєрідних психічних і фізичних станів людини: *Отож тобѣ чого ся ти хотѣло, тоє ти ся исполнило* (Вишенский И. Сочинения / Подгот. И.П.Еремин. – М., 1955. – С.24.) Досить широко представлені в пам'ятках староукраїнської мови XVII – XVIII ст. безособові речення, що позначають наявність або відсутність певних кількісних змін, явищ або станів у навколишньому середовищі: *Есть и иных барзо подобных мѣсти въ книгах нашихъ* ("Палинодія" З.Копистенського, 1621 // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Спб., 1876. – Кн.1. – С.377).

Ще з давньоруського періоду можна констатувати наявність цілком сформованої модифікації безособових речень, у структурі яких виступали два синтаксичні різновиди інфінітива – залежний і незалежний: *А до угорь и до бесарабъ слободно имъ вивозити сукна. А въ церковь свѣтотоу Іоана не вступатисъ" никомоу* (Головацький Я. Памятники дипломатического и судебно-делового языка русского в древнем Галицко-Володимирском княжестве и смежных русских областях в XIV-XV ст. – Львов. – С.16, 29). Широко представлені в староукраїнських пам'ятках предикативні форми на -но, -то. У XVII-XVIII ст. ці речення найширше використовуються для вираження результатів людської діяльності, фізичної, розумової: *Што*

про пометь до книг єсть записано (Акты Бориспольского мейского уряда 1612-1699 гг. // Киев, старина, 1892. – С.11). Номінативні речення у пам'ятках староукраїнської мови рідко вживані¹¹.

На нашу думку, оскільки історія різних типів односкладних речень за часом і способом формування неоднакова, потрібно розглядати кожен із них окремо на певних синхронних зрізах мови, враховуючи семантико-синтаксичні та формально-синтаксичні функції. З цього приводу О.С.Мельничук зазначав: "Ніякі спроби чисто формального, зовнішньо-описового підходу до засобів синтаксичної організації речення без врахування їх семантичних функцій не можуть дати істотних результатів для висвітлення структури речення"¹². Функціональний підхід до історичного синтаксису дасть змогу поглибити вивчення односкладних речень, з'ясувати механізм утворення чи перебудови цих конструкцій.

¹Потебня А.А. Из записок по русской грамматике : У 4 т. – М., 1968. – Т.3. – С.317; ²Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К., 1955. – Ч.2. – С.217; ³Сучасна українська літературна мова : Синтаксис. – К., 1972. – С.232; ⁴Слишко І.І., Гулявко Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови : Проблеми питання. – К., 1994. – С.99; ⁵Там само. – С.183; ⁶Там само. – С.185; ⁷Вихованець Л.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992. – С.73; ⁸Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К., 1966. – С.114; ⁹Там само. – С.146; ¹⁰Там само. – С.164; ¹¹Історія української мови : Синтаксис. – К., 1983. – С.288; ¹²Мельничук О.С. Знач. роб. – С.47.

А.А.Дем'янюк, асп.

СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІ КОМПОЗИТИВ У МОВІ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ КІНЦЯ XVI-XVII СТОЛІТЬ

Основоскладання (композиція) – один з найпоширеніших способів словотворення, відомий українській мові на всіх етапах її історичного розвитку. Він характеризується різноманітністю словотвірних типів і багатством семантико-стилістичного функціонування.

Мета пропонованої статті – дослідити стилістичні функції композитиву у системі староукраїнської літературної мови кінця XVI – XVII ст.

Матеріалом для дослідження є поезія епохи Бароко, зокрема твори Даміана Наливайка, Гавриїла Дорофіївича, Олександра Митурі, Касіяна Саковича, Давида Андрійовича, Софронія Почаського,

© А.А.Дем'янюк, 2001.